

УДК 94 (477.6) : 254 «18»

DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.2\(26\).289](https://doi.org/10.33782/eminak2019.2(26).289)

ПРАВОСЛАВНІ ХРАМИ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. ЗА МЕЖАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ольга Коваль

Бердянський державний педагогічний ун-т (Бердянськ, Запорізька обл., Україна)

e-mail: bdpumv@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4312-3575>

У статті досліджується православна церковна мережа земель Південної України, які у другій половині XVIII ст. входили до складу Кримського ханства й Османської імперії. Визначається частка храмів, зведених за межами Російської імперії, у загальній чисельності храмів Південної України станом на кінець століття.

Ключові слова: церква, Південна Україна, православ'я, Кримське ханство, Османська імперія

При дослідженні історії православної церкви на півдні України XVIII ст. принципово важливо не обмежувати територіальні рамки винятково землями, що знаходились у кордонах Російської імперії, а включати й ті частини Південної України, які входили до складу Кримського ханства й Османської імперії. Це, з одного боку, має сприяти подоланню тієї штучної розірваності вивчення історії Південної України, що ґрунтується на історіографічній традиції сепарованого дослідження її складових, що перебували у різних державних утвореннях; дає змогу звернути увагу на тенденції, які спостерігались у православному храмовому будівництві на суміжних територіях мусульманської та християнської держав, у Готфійській і Кафійській єпархії Криму і тих єпархіях, до яких відносились підросійські землі Південної України; дозволяє краще зрозуміти ті зміни, що відбулись із храмовою мережею Кримського ханства після отримання ним незалежності від Османської імперії із подальшою анексією Російською імперією.

Попри надзвичайно представницьку біобібліографію праць з історії Південної України¹, безпосередньо питання церковного будівництва на її землях, що знаходились поза межами Російської імперії, залишаються розглянутими вельми фрагментарно. Тож метою даної розвідки й є систематизація наявних даних щодо другої половини XVIII ст. та з'ясування частки храмів, зведених за межами Російської імперії, у загальній чисельності храмів Південної України станом на кінець означеного століття.

Досліджуючи практику церковного будівництва в єпархіях, до складу яких входили південноукраїнські землі, надзвичайно важливо звернути увагу на відповідний аспект історії Готфійської та Кафійської єпархії, яка діяла на території Кримського ханства. Вона була створена у 1678 р. шляхом злиття до того діючих окремо Готської та Кафської (Кафійської) єпархій².

¹ Дослідники історії Південної України: біобібліографічний довідник / Упорядник: І. Лиман. У 2-х т. Т. 1. Київ, 2013. 382 с., іл.; Т. 2. Київ, 2016. 496 с.

² Бертье-Делагард А.Л. Исследование некоторых недоуменных вопросов средневековья в Тавриде // Известия Таврической ученой архивной комиссии. № 57. Симферополь: Типография Таврического губернского земства, 1920. С. 56.

Специфіка ситуації із православним храмовим будівництвом на території Кримського ханства зумовлювалась тим, що султанськими фірманами, які підписувались при вступі на посаду митрополитів Готської та Кафської єпархії, спеціально підтверджувалася заборона будівництва немусульманських культових споруд. Тому православні мали задовольняти свої релігійні потреби у тих церквах, які були зведені в Криму ще за часів середньовіччя. А будівнича діяльність православних парафій мала обмежуватись підтриманням у належному стані, ремонтом і перебудовою вже існуючих храмів³.

Багато православних храмів, що зводились і діяли на Кримському півострові впродовж століть, називає у роботі «Дослідження деяких незрозумілих питань середньовіччя в Тавриді» О.Л. Бертъе-Делагард⁴. Цікаво, що, як зазначила М. Араджионі, посиляючись на фонди Кримського республіканського краєзнавчого музею, при підготовці цієї праці Бертъе-Делагард склав списки митрополитів і храмів Криму з раннього середньовіччя до 1778 р.⁵ Щоправда, до самої публікації увійшли лише списки ієрархів єпархій Кримського півострову, але не церков. При цьому аналіз назв цих храмів дав Бертъе-Делагарду підстави зробити висновок, що найбільш шанованими серед християн півострова були святі Георгій, Феодор Тирон, Феодор Стратилат і Димитрій⁶.

І. Джуха описує стан церковної мережі православних греків Кримського півострова «к другій половині XVIII сторіччя» таким чином: храми були майже в кожному грецькому селі, а в деяких з них (зокрема, Ялті та Карані) діяло одразу 2, 3 чи 4 церкви. У місті Кафа налічувалось аж 9 храмів. Найбільше церков у Криму були висвячені на честь Георгія Побєдоносця. Саме його ім'я носили храми в селах Бешів, Лака, Бія-Сала, Ласпі, Аян, Куру-Узень, Сартана, Малий Ламбат та інших, на його ж честь було названо монастир. Чимало релігійних споруд Криму були найменовані на честь Богородиці (серед них – Успенський скит), Феодора Тирона і Феодора Стратилата, Димитрія, Костянтина, Косьми та Дем'яна⁷.

Крім церков, що знаходились під зверхністю митрополита Готфійського та Кафійського, на південноукраїнських теренах за межами Російської імперії знаходились і деякі храми, влаштовані запорозьким козацтвом⁸.

³ Иванов А.В. Храм святых Константина и Елены в селе Флотское (бывшее Карань) // Крымский музей. 1991. № 1. С. 106-108; Абдуллаева М.А. Греческие храмы и монастыри Крыма в конце XVIII – начале XX века // Греция и славянский мир. Сборник научных статей. Симферополь: Крымский Архив, 2002. С. 26.

⁴ Бертъе-Делагард А.Л. Вказ. праця. С. 1-135.

⁵ Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. – 90-е гг. XX в.). Симферополь: Издательский Дом «Амена», 1999. С. 65-66.

⁶ Там само. С. 66.

⁷ Джуха И.Г. Одиссея Мариупольских греков: очерки истории. Вологда: ЛИС, 1993. С. 41.

⁸ Лиман І.І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734-1775). Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1998. 180 с.; Єременко М., Лиман І. Військове духовенство на півдні України (1734-1853 рр.). Мелітополь: Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. 436 с.; Лиман І. Іменування храмів півдня України за часів Нової Січі та в перші роки існування Слов'янської та Херсонської єпархії // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва Інституту історії України НАНУ. 2005. Вип. 2. С. 100-102; Лиман І. Культ Покрови і тенденції в іменуванні храмів Південної України (1734-1837 рр.) // Культурологічний вісник. 2006. Вип. 16. С. 12-16; Лиман І. Церковно-адміністративний поділ Південної України часів кошового отамана Петра Калнишевського // Козацька спадщина: альманах Нікопольського регіонального відділення НДІ козацтва при інституті історії України НАНУ. 2006. Вип. 3. С. 255-258; Лыман И. Запорожское казачество и церковь в период Новой Сечи. Lambert Academic Publishing, 2014. 188 с.

Тоді як 1775 р. став ключовим у змінах і світського, і церковного життя на підросійських землях Південної України, що було пов'язане із ліквідацією Вольностей Війська Запорозького і початком створення Слов'янської та Херсонської єпархії, по інший бік кордону, на території Кримського ханства православна церковна організація ще кілька років продовжувала діяти у традиційній структурі та за ustalеним порядком. Втім, той самий укладений у 1774 р. Кючук-Кайнарджийський мир, який напряду вплинув на зазначені вище зміни на території Російської імперії, став міною уповільненої дії і для традиційної церковної організації та православної храмової мережі Кримського півострова.

Назвати точну кількість православних храмів, які діяли в Криму на час ліквідації там Готфійської та Кафійської єпархії у зв'язку із виходом православних, очоленим митрополитом Ігнатієм, важко. Саме ці дані дають наближене уявлення про мережу православних релігійних споруд Криму, що діяла станом і на 1775 р., адже безпосередньо за зазначений вище рік, як і за роки попередні, списки храмів нами не виявлені. Папери, в яких вони могли міститись, були втрачені ще у 1780 р., коли, як писав митрополит Ігнатій 14 грудня 1783 р., «мій будинок згорів, де архів разом зі сховищем моїм теж згоріли», через що цьому архієрею й довелося відновлювати приблизний список храмів Криму вже тільки по пам'яті⁹. Показово, що у 1840-х рр. Гавриїл (Розанов) тільки у Феодосійському повіті описав 52 «старовинні» храми, багато з яких вели початок ще з середніх віків¹⁰.

Олена Тухватулліна не зовсім коректно пише, що «в Криму греки залишили досить розвинуту церковно-релігійну інфраструктуру, до якої входили 68 діючих церков та парафій, об'єднаних у Готфійсько-Кафайську єпархію»¹¹. Некоректність полягає у тому, що на той час храми вже не були у складі відповідної єпархії. О. Тухватулліна посилається на публікацію Федора Лашкова. Втім, вміщена там «Відомість, яка кількість на всьому Кримському півострові знаходилась кадиликів і в кожному кадилику які християнські села і повних дворів. І як в них, так і в містах які церкви діючі, а які розорені...» була складена не в рік виходу православних з Криму, а 14 грудня 1783 р., тобто вже невдовзі після російської анексії Кримського ханства. У цій відомості дійсно перелічуються 68 діючих церков (що, між іншим, було доволі близьким до чисельності православних храмів на землях Вольностей Війська Запорозького). Крім цих 68, називаються ще 40 «розорених» церков: 24 в Кафійському, 7 – Бахчисарайському, 7 – Мангупському, 1 – Анісчетському, 1 – Ялитському кадиликах¹². Щоправда, як зазначає Анна Гедьо, відповідні відомості були неточними, оскільки вони були складені митрополитом Ігнатієм по пам'яті, так що і він сам сумнівався у точності вміщених там даних. Втім, А. Гедьо пише, що Ігнатій написав відомість у грудні 1787 р.¹³, що, звичайно, є помилкою з огляду на рік смерті митрополита.

За іншими ж даними, на 1783 р. у Криму нараховувалось 30 вцілілих і 21 зруйно-

⁹ Лашков Ф. Статистические сведения о Крыме, сообщенные каймаканами в 1783 году // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1886. Т. XIV. С. 136.

¹⁰ Гавриил. Остатки христианских древностей в Крыму // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1844. Т. I. С. 320-328.

¹¹ Тухватулліна О.С. Духовно-релігійний розвиток етнічних громад Північного Приазов'я наприкінці XVIII – початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2012. С. 37.

¹² Лашков Ф. Вказ. праця. С. 136-141.

¹³ Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2001. С. 84.

вана грецька та вірменська церкви¹⁴. Втім, і ці дані є неточними. Адже йдеться про складену 17 грудня 1783 р. «Відомість про кількість християнських на Кримському півострові цілих і зруйнованих». Причому у ній самій, після списку з трьома стовбцями (назви населених пунктів; цілі церкви; розорені церкви) вміщене таке формулювання: «а чи немає по селах Кафінського каймаканства через неохочення від каймакана потрібних даних невідомо». Та й у самій графі «Розорених» перелічується 23, а не 21 церква, тоді як у графі «Цілі» – 25, а не 31¹⁵. Дані про наявність церков у селах Кафінського каймаканства, яких бракувало, були надані вже 28 грудня того ж 1783 р. Згідно з ними, там нараховувалось 3 цілі та 4 розорені храми, а отже, загалом, із врахуванням попередньої відомості, у Криму налічувалося 33 цілих і 25 розорених християнських церков¹⁶. У надісланому 21 грудня 1783 р. О. Ігельстроу генерал-майором Розеном перекладі «відомості про кількість сіл кожного кадиліку Кефінського каймаканства із зазначенням християнських церков і мечетей татарських», подані дещо відмінні цифри: 5 цілих і 11 «зламаних» християнських церков¹⁷.

А. Лебединцев, повторивши тезу про те, що, згідно відомості, складеною спеціально призначеним для цього Г. Потьомкіним чиновником, «всіх церков у Криму... ми застали у 1783 р. 51, в тому числі цілих 30 і 21 повністю зруйнованих», додав, що за планом Кафи 1782 р. тільки у цьому місті налічувалось 11 грецьких і 30 вірменських церков. Далі ж Лебединцев робить хибний висновок, що, оскільки у Кафі був 41 храм, то на всю решту Криму нараховувалось тільки 10 церков¹⁸. Втім, напевно, Лебединцев, чия стаття була опублікована у томі XIII «Записок Одеського товариства історії та старожитностей», був знайомий тільки з короткою анотацією, вміщеною у томі II, а не з повним текстом відомості, опублікованим згодом, у томі XIV. А в тій відомості від 17 грудня 1783 р. стосовно Кафи було позначено: «У Кафі за рапортом генерал-майора барона Розена в числі 30 церков перебуває зруйнованих 21, і спорохнявілих і розорених 9», і немає ніяких цифр у стовбцях навпроти назви Кафи, які б були враховані у підрахунки, що дали суму в 25 цілих і 23 розорених церков. У наведеній же дещо нижче прикладеній при зазначеному рапорті Розена відомості про релігійні споруди міста Кафи та форштадта було перелічено 4 «такі, що служать жертвопринесенням», 1 недіюча ціла, 21 зруйнована та 9 спорохневелих і зламаних християнських церков¹⁹.

Вихід православних з подальшим утворенням Готфійської та Кафійської єпархії у Північному Приазов'ї²⁰ зумовив не тільки ліквідацію єпархії в Криму, але наніс бо-

¹⁴ Негри А. и др. Записка о содержании старых письменных актов Новороссийского края // Записки Одесского общества истории и древностей. 1848. Т. II. Отд. II, III. С. 751; Абдуллаева М.А. Греческие храмы и монастыри Крыма в конце XVIII – начале XX века // Греция и славянский мир. Сборник научных статей. Симферополь: Крымский Архив, 2002. С. 26.

¹⁵ Лашков Ф. Вказ. праця. С. 111-113.

¹⁶ Там само. С. 119.

¹⁷ Там само. С. 27-35.

¹⁸ Лебединцев А. Столетие церковной жизни Крыма. 1783-1883 // Записки Одесского общества истории и древностей. Одесса, 1883. Т. XIII. С. 205-206.

¹⁹ Лашков Ф. Вказ. праця. С. 123-126.

²⁰ Лиман І.І. Готфійська та Кафійська єпархія // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 12. Київ, 2006. С. 166-184; Лыман И.И. Создание Готфийской и Кафийской епархии в Северном Приазовье // Вестник Таганрогского государственного педагогического института. Гуманитарные науки. 2007. № 2. С. 249-252; Лыман И.И. Готфийская и Кафийская епархия, Феодосийское и Мариупольское викариатство: церковно-административное устройство православных греков Северного Причерноморья и Приазовья последней четверти XVIII в. // Голос минувшего. Кубанский исторический журнал. 2012. № 3-4. С. 44-47.

лючого удару по мережі православних храмів півострова, які втратили більшість своїх парафіян. Переселенці, уходячи, у багатьох випадках забирали із собою все церковне начиння, включно із антимінсами (у «Відомості, яка сума по виходу християн грошової казни по артикулам використана» окремою строчкою значились 254 рублі на купівлю фур і волів для вивезення грецьких церков)²¹. До того ж, з парафіянами уходили і їхні священники. Тож храми залишалися спорожнілими і без причту, так що навіть ті нечисельні православні, які залишалися на насиджених місцях, втрачали можливість задовольняти у цих храмах свої релігійні потреби.

Наряду з церквами, був закритий і Успенський скит. Вельми показово, що за таких умов сам кримський хан Шагін Гірей доклав зусиль для того, аби православні храми півострова остаточно не запустили і в них було відновлене богослужіння. Зокрема, у 1781 р. хан посадив у в'язницю заїжджого із Анатолії грецького священника Константіоса, аби той добре подумав над пропозицією залишитись у Криму та почегово відправляти служби у покинутих Успенському скиті, церкві Феодора Стратилата у Мангуші та церкві Божої Матері у Бахчисараї. Втім, щодо мотивації таких дій хана згодом було висунуте обґрунтоване припущення, що він більше піклувався не про місцевих православних, а прагнув догодити російським військам, що стояли саме у Бахчисараї та потребували можливості відвідувати храмові служби²².

Кажучи про храми південноукраїнського регіону, які в останній чверті XVIII ст. діляли за межами Російської імперії, слід мати на увазі й землі так званої «Ханської України», що з 1779 р., тобто після підписання Айналі-Кавакської конвенції, входили до складу вже не Кримського ханства, а безпосередньо Османської імперії, залишаючись там до підписання 29 грудня 1791 р. (9 січня 1792 р.) Яського миру. У праці Гавриїла (Розанова) «Історико-хронологічний опис церков епархії Херсонської і Таврійської» зустрічаємо, зокрема, інформацію, що на місці майбутнього села Гаранівка Одеського повіту «при турецькому ще володінні» існувала плетена крита очеретом церква, влаштована невідомо в якому році молдаванами. Замість неї у 1779 р. була зведена кам'яна Миколаївська церква.

У селі Ясках, що згодом теж увійшло до Одеського повіту, теж «при турках» молдовани ж побудували церкву, «вірогідно, дерев'яну». У 1780 р. там споруджується кам'яна Георгіївська церква.

У 1790 р. колишніми запорозькими козаками була закладена кам'яна Параскевіївська церква в Тернівці, а до неї, «ще при володінні турків», там же була поставлена молдованами інша, плетена, названа в теж ім'я.

Вже згадувана плетена церква села Калаглеї майбутнього Одеського повіту була поставлена у 1790 р. молдованами, які нібито повернулись сюди після «Очаківської війни».

Пише Гавриїл (Розанов) і про православну церкву на місці майбутнього Овідіюполя, заселеному за часів турецького володіння молдованами. До 1790 р. Розанов відносить і заснування колишніми запорозькими козаками кам'яної Різвобогородицької церкви на місці села Градениц (майбутній Одеський повіт). Ще за часів перебування під турками існувала церква на місці села Липецького (згодом – Ананіївський повіт). Згідно з Розановим, сам населений пункт, після взяття російсь-

²¹ Джуха И.Г. Вказ. праця. С. 152.

²² Памятная книга Таврической губернии, изданная Таврическим губернским статистическим комитетом. Составлена под редакцией секретаря статистического комитета К.В. Ханацкого. Вып. первый. Симферополь: тип. Таврического губернского правления, 1867. С. 113-114.

кими військами Очакова, майже повністю був спалений турками, які «побачили свою неблагонадійність утримати за собою область Очаківську»; втім, церква тоді вціліла²³.

У самому ж Очакові, згідно із протоієреєм Г. Судковським, ще за турецького володарювання діяла грецька Миколаївська церква²⁴. Ця церква теж вціліла під час взяття Очакова²⁵.

Таким чином, православні храми, які були зведені за межами Російської імперії, станом на кінець XVIII ст. не становили чисельно визначального сегменту храмової мережі Південної України. У затвердженій 16 жовтня 1799 р. Павлом I доповіді Синоду була подана чисельність храмів всіх єпархій Російської імперії. По єпархії Новоросійській і Дніпровській, яка й охопила більшість земель Південної України, тоді нараховувалось 655 церков. Якщо врахувати, що з них близько 50 храмів знаходились на землях, що зараз офіційно входять до складу Російської Федерації та Молдови²⁶, то безпосередньо на території Південної України діяло близько 605 церков.

Отже, у порівнянні з 1770-ми роками, коли на Півдні формувалась Слов'янська та Херсонська єпархія, храмова мережа підросійського південноукраїнського регіону чисельно зросла аж у чотири рази, з близько 150 до близько 600. Причому основним джерелом цього приросту було саме зведення храмів, а не територіальна експансія Російської імперії, адже на території включених до її складу Кримського ханства і так званої Очаківської області на момент їх «приєднання» знаходилося значно менше церков (навіть враховуючи зруйновані), ніж свого часу були передані під зверхність першого за хронологією архієпископа Слов'янського та Херсонського.

REFERENCES

- Abdullaeva, M.A.** (2002). Grecheskie khramy i monastyri Kryma v kontse XVIII – nachale XX veka [Greek Temples and Monasteries of Crimea in the late XVIII – early XX century]. In *Gretsiia i slavianskii mir. Sbornik nauchnykh statei* (pp. 26-32). Simferopol: Krymskii Arkhiv [in Russian].
- Aradzhioni, M.A.** (1999). *Greki Kryma i Priazovia istoriia izuchenii i istoriografiia etnicheskoi istorii i kultury (80-e gg. XVIII v. – 90-e gg. XX v.)* [The Greeks of the Crimea and the Azov Region: the History of the Study and Historiography of Ethnic History and Culture (80s of the XVIII century – 90s of the XX century)]. Simferopol: Izdatelskii Dom «Amena» [in Russian].
- Berte-Delagard, A.L.** (1920). Issledovanie nekotorykh nedoumennykh voprosov srednevekovia v Tavride [Investigation of some puzzling questions of the Middle Ages in Tauris]. *Izvestiia Tavricheskoi uchenoi arkhivnoi komissii*, 57, 1-135 [in Russian].
- Dzhukha, I.G.** (1993). *Odisseia Mariupolskikh grekov: ocherki istorii* [Odyssey of Mariupol Greeks: Essays on History]. Vologda: LIS [in Russian].
- Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: biobibliohrafichnyi dovidnyk* [Researchers of History of the Southern Ukraine: Biobibliography] (2013). I.I. Lyman, ed. T. 1. Kyiv [in Ukrainian].
- Doslidnyky istorii Pivdennoi Ukrainy: biobibliohrafichnyi dovidnyk* [Researchers of History of the Southern Ukraine: Biobibliography] (2016). I.I. Lyman, ed. T. 2. Kyiv [in Ukrainian].
- Gavriil (Rozanov)** (1848). *Istoriko-khronologicheskoe opisanie tserkvei eparkhii Khersonskoi i Tavricheskoi* [Historical and Chronological Description of the Diocese Churches of Kherson and Taurian]. Odessa: v gorodskoi tipografii [in Russian].

²³ Гавриил (Розанов). Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической. Одесса: в городской типографии, 1848. С. 14, 15, 25, 26, 35.

²⁴ Судковский Г. Историческая записка об Очаковском Николаевском соборе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1885. № 22. С. 762.

²⁵ Историческая записка о городе Очакове и очаковском Николаевском соборе // Прибавления к Херсонским епархиальным ведомостям. 1889. № 10. С. 274.

²⁶ Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя: ПА «Тандем-У», 2004. С. 125-126; ПСЗРИ. Т. XXV. С. 813-821.

- Gavriil** (1844). *Ostatki khristianskikh drevnostei v Krymu* [Remains of Christian Antiquities in the Crimea]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei (Odessa), I*, 320-328 [in Russian].
- Hedio, A.V.** (2001). *Dzherela z istoriyi hrekiv Pivnichnoho Pryazovia (kinets XVIII – pochatok XX st.)* [Sources on the History of Northern Azov Greeks (late XVIII – early of XX centuries)]. Kyiv [in Ukrainian].
- Ivanov, A.V.** (1991). *Khram sviatykh Konstantina i Eleny v sele Flotskoe (byvshee Karan)* [Temple of Saints Constantine and Helena in the village of Flotskoye (formerly Karan)]. *Krymskii muzei, 1*, 106-108 [in Ukrainian].
- Lebedintsev, A.** (1883). *Stoletie tserkovnoi zhizni Kryma. 1783-1883* [A Century of the Church Life of the Crimea. 1783-1883]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei. (Odessa), XIII*, 201-219 [in Russian].
- Lyman, I.I.** (2004). *Rosiiska pravoslavna tserkva na pivdni Ukrainy ostannoii chverti XVIII – seredyny XIX stolittia* [Russian Orthodox Church in the South of Ukraine of the last quarter of XVIII – the middle of XIX century]. Zaporizhzhya: RA «Tandem-U» [in Ukrainian].
- Lyman, I.I.** (2006). *Hotfiiska ta Kafiiska eparkhiia* [Hotfiiska and Kafiiska diocese]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv, 12*, 166-184 [in Ukrainian].
- Lyman, I.I.** (2007). *Sozдание Gotfiiskoi i Kafiiskoi eparkhii v Severnom Priazove* [Creation of the Gotfian and Kafian Diocese in the Northern Azov Region]. *Vestnik Taganrogs'kogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. Gumanitarnye nauki, 2*, 249-252 [in Russian].
- Lyman, I.I.** (2012). *Gotfiiskaia i Kafiiskaia eparkhiia, Feodosiiskoe i Mariupolskoe vikariatstvo: tserkovno-administrativnoe ustroistvo pravoslavnykh grekov Severnogo Prichernomor'ia i Priazovia poslednei chetverti XVIII v.* [Gotfian and Kaphia diocese, Feodosia and Mariupol Vicariate: the Church-administrative Structure of the Orthodox Greeks of the Northern Black Sea and Azov Regions of the last quarter of the XVIII century]. *Golos minuvshogo. Kubanskii istoricheskii zhurnal, 3-4*, 44-47 [in Russian].
- Lyman, I.I.** (1998). *Tserkovnyi ustroi Zaporozkykh Volnostei (1734-1775)* [Church System of Zaporozhzhia Volnosti (1734-1775)]. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U» [in Ukrainian].
- Lyman, I.I.** (2005). *Imenuvannia khramiv pivdnia Ukrainy za chasiv Novoi Sichi ta v pershi roky isnuvannia Slovianskoi ta Khersonskoi eparkhii* [Naming the Temples of the South of Ukraine During the Days of New Sich and in the early years of the Existence of the Slavic and Kherson Diocese]. *Kozatska spadshchyna: almanakh Nikopolskoho rehionalnogo viddilennya NDI kozatstva Instytutu istorii Ukrainy NANU, 2*, 100-102 [in Ukrainian].
- Lyman, I.I.** (2006). *Kult Pokrovy i tendentsii v imenuvanni khramiv Pivdennoi Ukrainy (1734-1837 rr.)* [Cult of Pokrova and Trends in the Naming of the Temples of Southern Ukraine (1734-1837)]. *Kulturolohichniy visnyk, 16*, 12-16 [in Ukrainian].
- Lyman, I.I.** (2006). *Tserkovno-administrativnyi podil Pivdennoi Ukrainy chasiv koshovoho otamana Petra Kalnyshhevskoho* [Church-administrative Division of Southern Ukraine at the Time of the Cossack Ataman Peter Kalnishevsky]. *Kozatska spadshchyna: almanakh Nikopolskoho rehionalnogo viddilennya NDI kozatstva pry instyuti istorii Ukrainy NANU, 3*, 255-258 [in Ukrainian].
- Lyman, I.I.** (2014). *Zaporozhskoe kazachestvo i tserkov v period Novoi Sechi* [Zaporizhzhya Cossacks and the Church in the Period of the New Sich]. Lambert Academic Publishing [in Russian].
- Negri, A., Sokolov, G., Mikhnevich, I., Lialikov, F. & Shevelev, E.** (1848). *Zapiska o sodержanii starykh pismennykh aktov Novorossiiskogo kraia* [Note on the Content of the Old Written Acts of Novorossiysk Territory]. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei, II*, 747-787 [in Russian].
- Sudkovskii, G.** (1885). *Istoricheskaia zapiska ob Ochakovskom Nikolaevskom sobore* [Historical note on the Ochakov Nicholas Cathedral]. *Pribavleniia k Khersonskim eparkhialnym vedomostiam, 20*, 679-685; 22, 762-769 [in Russian].
- Tukhvatullina, O.S.** (2012). *Dukhovno-relihiinyi rozvytok etnichnykh hromad Pivnichnoho Pryazovia naprykintsi XVIII – pochatku XX st.* [Spiritual and Religious Development of Ethnic Communities of the Northern Azov Region in the late of XVIII – early of XX]. Thesis degree: 07.00.01. Donetsk [in Ukrainian].
- Yeremenko, M. & Lyman, I.** (2014). *Viiskove dukhovenstvo na pivdni Ukrainy (1734-1853 rr.)* [Military Clergy in the South of Ukraine (1734-1853)]. Melitopol: Vydavnychiy budynok Melitopolskoi miskoi drukarni [in Ukrainian].

Olha Koval

(Berdyansk State Pedagogical University, Berdyansk, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4312-3575>

**Orthodox Churches of Southern Ukraine
of the second half of the 18th century outside the Russian Empire**

The paper studies the Orthodox Church network of Southern Ukraine lands, which in the second half of the 18th century were a part of the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. The specificity of the situation with the Orthodox church building on the territory of the Crimean Khanate was conditioned by the fact that the Sultan firmans, which were signed before entering the position of the metropolitan of Gothic and Kaffa eparchies, specifically confirmed the prohibition of building non-Muslim religious buildings. Therefore, the members of the Orthodox Church had to meet their religious needs in those churches that were built in the Crimea during the Middle Ages. The leaving of the members of Orthodox Church with the subsequent formation of Gothic and Kaffa eparchies in Northern Azov Sea region caused not only the liquidation of the eparchy in the Crimea but struck a noticeable blow to the network of Orthodox churches of the peninsula which had lost most of their parishioners. Speaking about the churches of the Southern Ukraine region, which in the last quarter of the 18th century operated outside the Russian Empire, one should keep in mind the land of the so-called «Khanate Ukraine», which since 1779, that is, after the signing of the Treaty of Aynal Kavak, were no longer a part of the Crimean Khanate, but directly the Ottoman Empire, and were there until the signing of the Treaty of Jassy. Orthodox churches, which were built outside the Russian Empire, at the end of the 18th century, did not form a numerically determining segment of the temple network of Southern Ukraine.

Keywords: church, Southern Ukraine, Orthodoxy, Crimean Khanate, Ottoman Empire

Надійшла до редакції / Received: 04.04.2019

Схвалено до друку / Accepted: 13.05.2019